

О. Ф. ГОРЕЛІК

**Нові пам'ятки
мезоліту і неоліту
на Сіверському Дінці**

У басейні середньої та нижньої течії Сіверського Дінця пам'яток мезоліту та неоліту відомо дуже мало. Дослідження їх почалось у довоєнні роки¹. Нині список мезолітичних і особливо неолітичних стоянок та місцезнаходжень на даній території поповнився. Досліджено Мінівський Яр, Платівський Став I, Бондариху 2, Устя Осколу I і II та ін.² Введення в науковий обіг кожної нової пам'ятки мезоліту та неоліту сприяє кращому вивченню району Середнього та Нижнього Дінця. Наводимо характеристики деяких із них.

Зимівники I. У 1973 р. під час роботи Правобережного загону Сіверсько-Донецької археологічної експедиції поблизу хутора Зимівники Свердловського району Ворошиловградської області було виявлено чотири мезолітичних місцезнаходження³. Територіально вони належать до басейну Сіверського Дінця.

Найбільш цікавим є місцезнаходження Зимівники, яке розташоване за 300 м на південний схід від хутора на кінцевій частині мису, утвореного злиттям двох балок. Висота сучасної поверхні мису щодо дна балок дорівнює 10 м. Культурний шар пам'ятки частково зруйнований земляними роботами, а подекуди розмитий. Зачистка та шурфування дали змогу орієнтовно визначити площу виявлення знахідок — 250 м².

Стратиграфічний розріз стінки шурфа № 1 такий: гумус — до 0,4 м, підгрунтя — до 0,5 і суглинок — до 0,7 м. Знахідки були розташовані в горизонті підгрунтя та частково в гумусі.

Виразна колекція, представлена підйомним матеріалом місцезнаходження, складалася з 162 кременів (табл. 1; рис. 1, 9—16). Сировиною для виробів був якісний жовтовий кремій. Більшість знахідок патнізована, деякі мали сліди перебування у вогнищі.

Знаряддя виготовлені як на пластинах, так і на відщеплах, причому кожній групі властиві заготовки певного виду. Характерною для інвентаря Зимівників I є наявність ріжучих знарядь на відщеплах. Одне з них морфологічно нагадує скребок (рис. 1, 14), а друге — скребло, але оброблені вони загострюючою ретушшю.

Стратиграфія місцезнаходження Зимівники I, мікролітизація інвентаря, розвинуті форми трапецій, скребоків дають змогу датувати його пізнім мезолітом. Спільність території, топографії, стратиграфії та археологічного матеріалу особливо наближує Зимівники I до пізньомезолітичного місцезнаходження Платівський став I⁴.

¹ Сібілюв М. В. Старовинності Ізюмщини, 1926, вип. 1; 1930, вип. 4; Локтюшев С. А. Доисторический очерк средней Донечины. Луганск, 1930.

² Левицький І. Ф., Телегін Д. Я. Дослідження стоянки в урочищі Мінівський Яр на Сіверському Дінці.— АП, 1956, т. 4; Казакова Л. М. Новые мезолитические местонахождения на Нижнем Дону.— В кн.: Археологические раскопки на Дону. Ростов, 1973; Телегін Д. Я. Неолітична стоянка в ур. Бондариха.— Археологія, 1954, т. 9.

³ Місцезнаходження відкрили автор та О. О. Кротова.

⁴ Казакова Л. М. Указ. соч. Колекція кременів з Платівського Ставу I зберігається у фондах Народного музею м. Гукове.

Крем'яний інвентар з нових пам'яток мезоліту й неоліту на Сівєрському Дінці

Категорії крем'яних знахідок	Зимівники I	Петрівка	Тепле	Моспіне	Мурзіна балка I
I. Невикористана сировина	—	1	2	—	—
II. Відходи виробництва	53	8	386	1154	30
Нуклеоподібні уламки	—	—	1	10	2
Нуклеуси, в тому числі	1	2	14	17	2
конусоподібні	1	—	12	2	—
призматичні	—	1	1	9	2
олівцеподібні	—	1	1	3	—
аморфні	—	—	—	3	—
Поздовжні сколи з нуклеусів	1	—	14	—	2
Поперечні сколи з нуклеусів	2	2	28	24	9
Реберчасті сколи	7	2	51	—	1
Уламки та осколки	19	—	228	941	6
Лусочки	23	2	50	162	8
III. Виробничі заготовки	89	61	1329	1531	154
Відщепи	63	33	817	614	78
Пластини	3	1	49	242	12
Пластинки	9	16	378	642	43
Мікропластинки	14	11	85	33	21
IV. Знаряддя	20	31	150	175	27
Скребки, в тому числі					
пластинчасті	6	6	27	28	7
кінцеві	—	1	10	4	2
відщепові округлі	2	1	2	3	2
відщепові кінцеві	3	4	10	7	1
відщепові бічні	1	—	3	11	—
відщепові подвійні	—	—	2	—	—
конвергентні	—	—	—	2	2
нуклеоподібні	—	—	—	1	—
Різці, в тому числі					
на куті зламані пластинки	1	2	13	28	4
серединні на пластинці	1	—	1	2	—
бічні на пластинці	—	—	1	2	—
кутові на відщепі	—	2	—	2	—
кукрекського типу	—	1	9	—	—
Пластинки з притупленим краєм	—	1	1	—	1
Ножі на пластинках	2	11	39	30	10
Вкладні кукрекського типу	—	1	1	1	—
Трапеції	3	—	13	12	1
Сегменти	—	—	—	1	—
Прямокутники	—	—	—	1	—
Вістря	1	—	3	—	—
Пластинки з мікрівійками	—	1	10	41	—
Вістря стріл та дротиків	—	—	—	5	—
Пластинки зі скошеним кінцем	—	—	6	5	—
Свердла, проколки	—	1	2	—	—
Ножі на відщепях	1	—	—	—	—
Скобелі на відщепях	—	—	10	11	—
Відщепи з ретушшо	4	4	14	4	4
Скребла	—	1	—	2	—
Скобелі-різці	1	—	—	—	—
Всього	162	101	1867	2860	211

Петрівка. У 1970 р. експедиція Ворошиловградського обласного краєзнавчого музею під час розкопок житла часів пізньої бронзи поблизу с. Петрівки Станично-Луганського району збрала колекцію мезолітичного кременю⁵. Місцезнаходження стоянки розташоване на

⁵ Розкопки проводилися під керівництвом І. О. Післарія та за участю автора.

піщаній дюні у заплаві р. Ковсуг — лівої притоки Сіверського Дінця. Знахідки мезолітичного часу залягали на площі 100 м² під культурним шаром доби бронзи, пов'язаним з темним піском. Вони частково вкраплялись у нього й були обмежені жовтим материковим піском.

Зібрана колекція (101 предмет) включає вироби з жовного та галькового кременю сірого кольору різних відтінків (табл. 1; рис. 1,

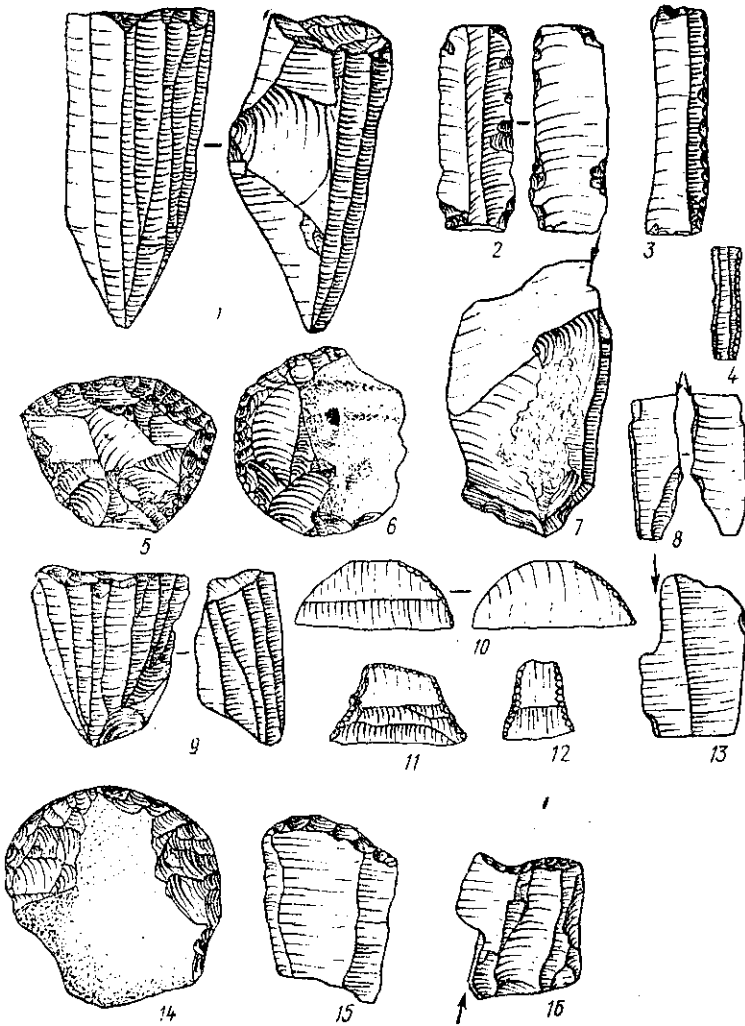

Рис. 1. Крем'яні вироби з стоянок Петрівка та Зимівники I:

1—8 — Петрівка; 9—16 — Зимівники I; 1, 9 — нуклеуси; 2 — вкладиш кукрекського типу; 3 — пластинка із загостреним ретушню краєм; 4 — пластинка з притупленим краєм; 5, 6, 15 — скребки; 7, 8, 13 — різці; 10—12 — трапеції; 14 — ніж-скребок; 16 — скобель-різець.

1—8). Відносно великий процент крем'яних знарядь (31%) у колекції приводить до висновку, що вони здебільшого готовими приносились на стоянку, яка, певно, була тимчасовою.

Незважаючи на відсутність геометричних мікролітів, що при невеликій кількості інвентаря не може вважатись характерною ознакою, матеріал пам'ятки є аналогічним пізньомезолітичним комплексом Сіверського Дінця (Дробишеве I, Петрівське 4, 10, 28 та ін.)⁶.

⁶ Телегин Д. Я. Мезолит Левобережної України и его место в сложении днепровско-донецкой неолитической культуры.— МИА, 1966, № 126, с. 103, рис. 1.

Тепле. Мезолітична стоянка Тепле була відкрита у 1969 р.⁷ Вона розташована на піщаній дюні окраїни борової тераси р. Теплої за 1 км від злиття її із Сіверським Дінцем. Довжина дюни 150 м, ширина 20 і висота над руслом ріки 4 м.

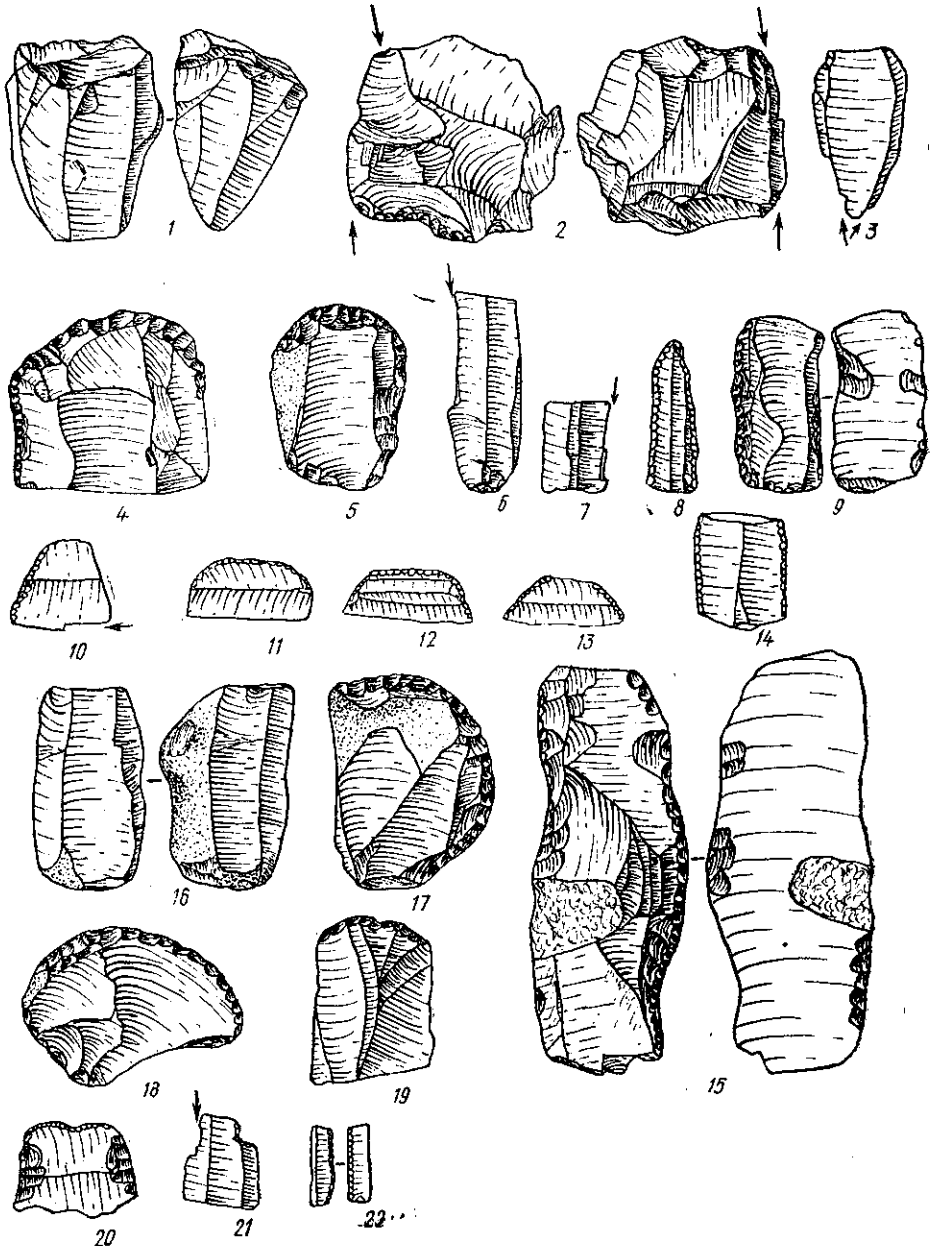

Рис. 2. Крем'яні вироби з стоянок Тепле та Мурзина балка:

1—15 — Тепле; 16—22 — Мурзина балка; 1, 16 — нуклеуси; 2, 3 — нуклеподібні різці; 4, 5, 17—19 — скребки; 6, 7, 21 — різці на куті зламаної пластинки; 8 — вістря; 9 — вкладиш кукрекського типу; 10—13, 20 — трапедії; 14 — пластинка з притупленими краями; 15 — ніж; 22 — пластинка із загостреним краєм.

Підйомний матеріал був зібраний на південному пологому боці дюни — на її підвищенні. Серед знахідок, виявлених на площі 500 м², — 1867 кремнів, кварцитів із слідами обробки (табл. 1; рис. 2,

⁷ Стоянка була відкрита І. О. Післарієм та автором. У зборах брали участь члени краєзнавчого гуртка середньої школи № 37 м. Ворошиловграда.

1—15) та черепашок Unio. Основною сировиною для виготовлення знарядь був гальковий кремій світло-сірого та коричнюватого кольорів. Кварцит, очевидно, мав другорядне значення, бо знаряддя з нього не траплялися. Майже весь кремій патинований. Велика кількість нуклеусів, підправлених сколів з них, лусок, уламків свідчить про те, що первинна і вторинна обробка сировини відбувалась на території стоянки.

Нуклеуси з стоянки Тепле переважно конусоподібні, ортогнатні, одноплосинні. Робочі поверхні розташовані як з одного боку нуклеуса, так і по всьому колу. Слід підкреслити значну спрацьованість цих виробів, що свідчить про обмежені ресурси сировини у жителів стоянки. З нуклеусів сколювалися пластинчасті заготовки сталої форми, серед яких налічується 111 перетинів.

Характерний елемент комплексу з стоянки Тепле — скребки, більшість яких виготовлено на цілих пластинках або відщепях. Робоча ділянка оброблена крутою ретушю. У деяких скребок ретушована не лише робоча поверхня, а й бічний край.

Цікава група різців кукрекського типу, виготовлених з уламків та грубих відщепів. Шість із них оформлені плоским сколом з верхньою основою, обробленою виїмчастою ретушю (рис. 2, 2), останні три мають тільки плоскі сколи.

Найчисленнішу групу знарядь становлять ножі на пластинках, зокрема з високою спинкою (6 екземплярів). Вони оброблені грубою великофасетковою ретушю зі спинки, а у двох випадках також підтесані з черевця (рис. 2, 15). Виразною серією представлені трапеції. Кількісно переважають поздовжні, але є і середньовисокі скземпляри. За формою усі вони симетричні.

Аналогії матеріалові стоянки Тепле відомі у пізньомезолітичних комплексах басейну Сіверського Дінця (Петрівське 4, 10, 28, Дробишеве I, Петрово-Орловська та ін.). Це нуклеуси конусоподібної форми, добре ограновані пластинки, в тому числі дуже незначний процент вкладишів кукрекського типу, мікролітичні кінцеві та округлі скребки, різці на куті зламаной пластинки, низькі та високі трапеції⁸.

Наявність в інвентарі Тепле типово кукрекських речей — різців із плоским сколом на уламках та грубих відщепях, а також вкладиша даного типу — свідчить про певний вплив кукрекської культури, що поширилась, як вважають одні дослідники, у фінальному мезоліті, а інші — в ранньому неоліті у Приазов'ї, Степовому та Передгірському

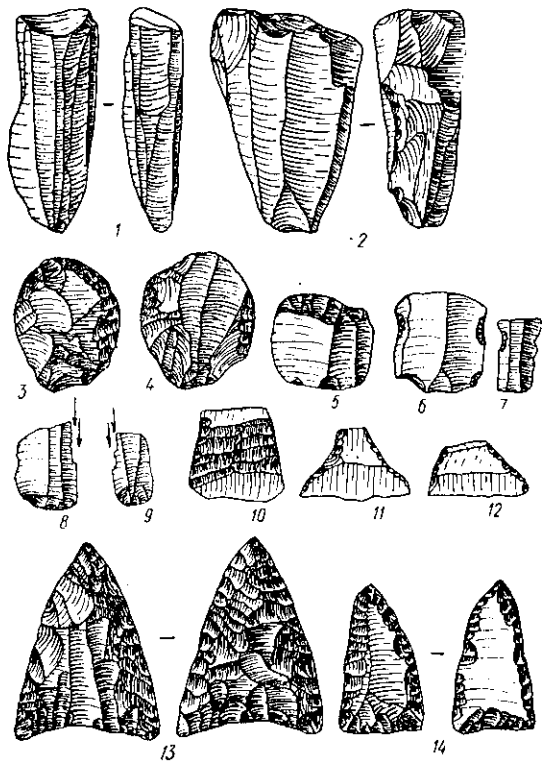

Рис. 3. Крем'яні вироби з стоянки Гнила балка: 1, 2 — нуклеуси; 3—5 — скребки; 6, 7 — виїмчасті пластинки; 8, 9 — різці; 10—12 — трапеції; 13, 14 — вістря стріл.

⁸ Телегин Д. Я. Мезолит Левоберсжной Украины..., с. 103, рис. 1.

Криму, Північно-Західному Причорномор'ї та Нижньому Подніпров'ї⁹.

*Моспіне*¹⁰. Стоянка розташована за 2 км на південний захід від м. Моспіне (поблизу м. Донецька) на схилі лівого берега Гнилої балки. Знахідки були виявлені на ріллі вздовж берега балки на площі 300—350 м².

Зібрана колекція нараховує 2860 кременів сірого та коричнюватого кольорів (табл. 1; рис. 3, 1—14). Частина їх патинізована. Із співвідношення класифікаційних категорій кременів без вторинної обробки (табл. 1) можна зробити такі висновки:

1) первинна та вторинна обробка відбувалась на території стоянки;

2) першорядне значення мали пластинчасті заготовки, що підтверджується числом знарядь, виготовлених з них (74% загальної кількості).

Найбільшими групами знарядь були скребки, різці, виїмчасті пластинки, пластинки з крайовою ретушшю та трапеції. Серед останніх переважали середньовисокі — 10 екземплярів (рис. 3, 11, 12). Виділялося дві трапеції із струганою спинкою (рис. 3, 10). Цікавою була група вістер стріл та дротиків. Усі вони мали підтрикутну форму. Три вістря ретушовані з двох боків по всій поверхні (рис. 3, 13), а два — з обох боків по краях (рис. 3, 14).

Характерна для інвентаря стоянки наявність пластинок з мікрОВІІмками, що в основному були на краях пластинок (рис. 3, 6, 7), але траплялись і на кінцях.

Трапеції зі струганою спинкою, двобічно ретушовані вістря стріл та дротиків підтрикутної форми, пластинчасті заготовки та знаряддя з них дають підставу віднести частину комплексу до дніпро-донецької неолітичної культури розвинутого ступеня¹¹. Відсутність на стоянці кераміки можна пояснити тим, що вона не збереглась у розораному шарі землі. Слід зазначити деякі специфічні особливості цього неолітичного комплексу порівняно з дніпро-донецьким неолітом, зокрема відсутність сокирок та сколів з них, велику кількість пластинок з мікрОВІІмками, наявність кукрекського вкладаша.

Серед знахідок стоянки Моспіне Д. Я. Телегін виділив комплекс більш раннього часу — епохи мезоліту¹².

Мурзина балка. У 1973 р. загін Сіверсько-Донецької археологічної експедиції досліджував названу стоянку, відкриту директором Свердловського народного музею Л. В. Бедіним. Мурзина балка, яка розташована на південному сході Ворошиловградської області, впадає в р. Велику Кам'янку, праву притоку Сіверського Дінця. Глибина балки — 10 м від рівня сучасної поверхні. Стоянка виявлена на лівому її березі — за 150—200 м на схід від шосе Свердловськ — Краснодар поряд з міським ставом. Верхню частину ґрунту на глибину 15—20 см порушено оранкою. Підйомний матеріал зібрано вздовж берега балки на площі 15 тис. м².

На території стоянки було закладено п'ять шурфів загальною площею 13 м². Знайдені кам'яні та сланцеві вироби залягали в основному у шарі гумусу на глибині 20—80 см.

⁹ Векилова Е. А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита. — МИА, 1966, № 126, с. 154; Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969, с. 9, 176; Станко В. Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья. — МИА, 1972, № 185, с. 261.

¹⁰ Стоянка була відкрита вчителькою середньої школи № 151 м. Моспіне О. А. Файнвейц, яка разом з учнями проводила збори підйомного матеріалу.

¹¹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968.

¹² Телегін Д. Я. Донецька обласна археологічна конференція. — Археологія, 1975, вип. 15, с. 115.

Крем'яний комплекс складався з 211 кремнів, здебільшого патинованих (табл. 1; рис. 2, 16—22). Як сировина для виготовлення знарядь використовувався жовновий кремій сірого кольору. Провідними типами знарядь в інвентарі стоянки були скребки, пластинки з крайовою ретушю, різці (рис. 2, 17—22; табл. 1).

На жаль, ми не можемо скористатися колекцією Л. В. Бедіна, яка налічувала близько 3500 кременів, бо вона майже повністю втрачена, але для датування пам'ятки дуже важливо, що в ній були трапедії зі струганою спинкою, двобічно ретушовані вістря стріл та дротиків, двобічно оброблена клиноподібна сокира. Враховуючи ці дані та розглянутий вище матеріал, стоянку Мурзина балка слід датувати розвинутим неолітом. Кераміка відсутня, мабуть, тому, що не збереглась у розораному ґрунті. Належність пам'ятки до якоїсь із неолітичних культур можна буде визначити лише після нових досліджень.

Кілька знахідок з Мурзиної балки I, які відрізняються своєю патинізацією та техніко-типологічними показниками, датовані мезолітичним часом.

Описані нами пам'ятки можна віднести до трьох хронологічних груп. Перша представлена місцезнаходженням Зимівники I, що має багато спільних рис, як було вказано вище, з пізньомезолітичним місцезнаходженням Платівський став I. Характерні для цієї групи розташування стоянок на мисах, утворених злиттям балок, залягання культурних залишків у горизонті підґрунтя, типово пізньомезолітичний вигляд кам'яного інвентаря.

Друга група пізніша. До неї належать стоянки Тепле та Петрівка, які подібні до місцезнаходжень Сіверського Дінця (Дробішеве I, Петрівське 4, 10 28 та ін.), віднесених Д. Я. Телегіним до волинсько-донецької мезолітичної групи¹³. Від пам'яток попередньої групи вони відрізняються розташуванням стоянок на піщаних дюнах, більш досконалою технікою сколювання пластин, появою у кам'яному інвентарі виробів кукрекського типу, що датує II групу фінальним мезолітом — раннім неолітом. Матеріали Петрівки, а особливо стоянки Тепле, на наш погляд, визначають зону контакту між мезолітичними пам'ятками волинсько-донецької групи та кукрекською культурою.

Третя група представлена стоянками Моспине та Мурзина балка, які розташовані на схилах балок. Вони мають типово неолітичний інвентар, культурні залишки залягають у шару гумусу.

А. Ф. ГОРЕЛИК

Новые памятники мезолита и неолита на Северском Донце

Резюме

Стоянки и местонахождения мезолитического и неолитического времени, открытые за последние годы в бассейне Северского Донца, подразделяются на три хронологические группы. Первая представлена местонахождением Зимовники I, кремневый инвентарь которого имеет типично позднемезолитический облик. Аналогичным ему по топографии, стратиграфии и кремневому комплексу является позднемезолитическое местонахождение Платовский Став I.

Памятники второй группы — стоянка Теплое и местонахождение Петровка — более поздние, так как в кремневом инвентаре обнаружены изделия кукрекского типа, что позволяет датировать эту группу финальным мезолитом — ранним неолитом. Меняется также топография. Прослеживается большое сходство с некоторыми местонахождениями Северского Донца (Дробышево I, Петровское 4, 10, 28). Материалы Петровки, и особенно стоянки Теплое, определяют, видимо, зону контакта между мезолитическими памятниками волинско-донецкой группы и кукрекской культурой.

К третьей группе принадлежат стоянки Моспине и Мурзина балка с типично неолитическим каменным инвентарем.

¹³ Телегин Д. Я. Мезолит Левобережной Украины..., с. 104.